

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Bouras, N.

Citation

Bouras, N. (2012, November 27). *Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*. Verloren BV, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20180>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20180> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Bouras, Nadia

Title: Het land van herkomst : perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010

Date: 2012-11-27

7 Individuele banden met Marokko, 1960-1973

In dit hoofdstuk staan de contacten van individuele Marokkanen met hun land van herkomst centraal. Het gaat hier om de eerste fase van de migratie (1960-1973), waardoor er uitsluitend mannen aan het woord komen. Op basis van de interviews zijn in deze periode vier typen banden met het geboorteland te onderscheiden: contacten met familie, de reis, het overmaken van geld en de tussenpersonen die bij dit alles een belangrijke rol speelden: de *Bouchetta's*.

Contact met familie in Marokko

Driss Benkiran werd in 1947 in Meknes geboren. Hij groeide op in een middenklassegezin als oudste zoon. Hij rondde zijn baccalauréat af, maar zijn grootste passie lag bij de sport. Voor en na de schooluren was hij te vinden op de hardloopbaan, niet ver van zijn middelbare school. Van zijn droom om professioneel hardloper te worden kwam niet veel terecht. Dat had alles te maken met zijn vakantie in Parijs in de zomer van 1968. Een verre neef nodigde Benkiran uit om de zomer bij hem door te brengen in Parijs, waar hij woonde en werkte. Het verblijf in Parijs beviel Benkiran goed dat hij besloot nog een tijdje te blijven. Hij genoot van het drukke stadse leven en ging na een poosje werken als kelner in een café. Daar ontmoette hij twee Marokkanen die op doorreis waren naar Amsterdam. Zij waren net in Marokko op vakantie geweest en met de trein van Algeciras naar Parijs gekomen. De volgende dag zouden ze hun reis vervolgen naar Amsterdam. Benkiran beloofde hen daar op te zoeken, voordat hij terug zou keren naar Marokko.

Het was erg gezellig met die Marokkanen. Ze bleven de hele avond in het café hangen en toen mijn werk erop zat, zijn we naar een ander café verhuisd. In de winter van 1969 was het zover. Ik woonde intussen een half jaar in Parijs toen ik besloot mijn vrienden in Amsterdam op te zoeken. Ik had helemaal geen verwachtingen. Ik reisde het avontuur achterna. Ik kocht een enkeltje, omdat ik niet wist hoe lang ik in Nederland zou blijven. Op het Centraal Station van Amsterdam nam ik een taxi naar het adres van het pension, waar Ali en Mohamed, mijn nieuwe vrienden, woonden. Ik kon niet bij hen blijven in het pension, want het was er erg druk. Ik vond het ook niet erg. Het was er bomvol, en ik logeerde liever in een hotel.¹

Na anderhalve week in Amsterdam besloot Benkiran voorgoed in de stad te blijven. Met een kort telefoontje naar zijn neef in Parijs was de zaak beklonken. Benkiran

hoefde niet eerst terug naar Parijs, want hij had al zijn bezittingen in zijn enige koffer meegenomen naar Amsterdam.

Het was erg koud in Amsterdam, maar ik denk met warme gevoelens terug aan die tijd. Ik werd er hartelijk ontvangen. Ali stelde voor om samen met hem te werken in de papierfabriek. Dat ik geen Nederlands sprak was geen probleem. Ze hadden mensen nodig en ik vond het niet erg om een paar centen te verdienen. Gelukkig was Ali er om mij in het begin te begeleiden. Ik kon ook meteen terecht in een ander pension, waar het veel netter was.²

Ongeveer een jaar zou Driss Benkiran werken bij de papierfabriek in Sloterdijk. Door de contacten met zijn collega's op de werkvloer en de kranten die hij regelmatig las, wist hij snel de taal te leren. Met een middelbaar schooldiploma op zak wilde hij bevestigen hogerop komen. Toen hij in januari 1971 afscheid nam van de fabriek, meldde hij zich aan voor een avondstudie boekhouding. In de avonduren werkte hij in een restaurant aan het Surinameplein. Hardlopen deed hij nog steeds, voornamelijk in de weekenden.

Onder zijn vrienden stond Benkiran bekend als de 'krantenlezer', omdat hij altijd met een krant onder zijn arm liep. Ze kwamen al snel bij hem terecht als er een brief gelezen of geschreven moest worden. Zelf hield hij ook contact met zijn familie in Meknes via brieven. Een enkele keer belde hij naar zijn familie, maar omdat zijn ouders thuis geen telefoon hadden bleef het bij speciale gelegenheden. In de straat waar zijn ouders woonden, woonde een echtpaar met een vaste lijn in huis. Zo vernamen zijn ouders dat hij zich voorgoed in Amsterdam gevestigd had. Meestal schreef Benkiran over zijn studie, zijn werk en zijn belevenissen in de stad. Soms stuurde hij een ansichtkaart van Amsterdam, zoals hij ook deed toen hij nog in Parijs woonde.

De respondenten probeerden in die eerste periode zo goed en zo kwaad als het ging contact te onderhouden met hun familie in Marokko. Het was niet altijd een gemakkelijke opgave, zoals in het geval van Driss Benkiran. Dat gold vooral voor de mannen met familie op het platteland. Het duurde soms weken voordat een brief zijn bestemming bereikte, en dan was het voor de verzender nog onzeker of de familie de brief werkelijk had ontvangen. De brieven die afkomstig waren van mannen met een dorpsachtergrond werden gestuurd naar de centraal gelegen marktplaatsen op het platteland, waar de lokale vertegenwoordiger, de *m'kaddem*, verantwoordelijk was voor de distributie. De post ging naar een centraal punt, omdat de mensen in de omringende dorpen simpelweg geen adres hadden. Een naam was vaak voldoende om de geadresseerde te bereiken. Soms gaven Marokkaanse migranten tijdens een vakantie in hun geboortedorp geld of cadeaus uit Nederland, zoals koffie, thee of snoepgoed, aan de *m'kaddem* om er zeker van te zijn dat hun brieven werden afgeleverd.³ In de grote steden, zoals Casablanca en Meknes, kwamen deze problemen nauwelijks voor. Daar was de infrastructuur en de postbezorging moderner georganiseerd.

Een grotere uitdaging, voor de brieven-schrijvers en -ontvangers, was iemand vinden die hun brieven kon lezen en schrijven. De meeste mannen die naar Nederland kwamen, dat geldt ook voor een deel van de respondenten, waren ongeletterd en dus afhankelijk van vrienden en kennissen die wel konden lezen en schrijven. Naast Driss Benkiran, nam ook Brahim Elatik die taak op zich. In zijn omgeving stond hij bekend als een geleerde man.

De mensen wisten dat ik geschoold was en kwamen naar mij toe om brieven voor hen te lezen en schrijven. Regelmatig bracht ik mijn dagen schrijvend door, totdat mijn vingers verstijfden.⁴

Dankzij enkele jaren moskeeonderwijs schreef Brahim Amounan zijn eigen brieven. Zijn mede pensionbewoners klopten bij hem aan om brieven voor hen te schrijven, wat hem de bijnaam *fgih* (geestelijke) opleverde. Om het de brieven-schrijvers makkelijker te maken, waren de brieven weinig origineel. Ze begonnen bijna allemaal met 'In naam van Allah, de barmhartige', en eindigden met 'Er ontbreekt ons helemaal niets, alleen jullie geliefde gezicht en een klein beetje geld'.⁵ Sommigen gebruikten cassettebandjes om hun berichten in te spreken voor de achterblijvers. Die bandjes werden in Marokko afgeluisterd, en op dezelfde cassettebandjes werden nieuwe berichten ingesproken. Geen van mijn respondenten beschikte nog over deze cassettebandjes. In de openingsscène van de documentaire *Een beter leven* over de eerste Marokkaanse migranten in Nederland en hun zonen is een geëmotioneerde Mohamed Achahboun te zien. Hij luistert naar een cassettebandje dat door zijn ouders in Marokko is ingesproken.

Goedendag, mijn zoon. Ik bid voor jouw heil. In deze wereld en in het hiernamaals. Amen. Moge God jou het rechte pad wijzen. Moge God jou en jouw kinderen behoeden. Moge je welvarend zijn op je werk. Ik bid dat je moeilijkheden overwint. Ik bid God dat Hij jou gezondheid schenkt opdat je je werk aankunt en je problemen overwint. Wij, jouw ouders bidden voor je. We vergeten je nooit in onze gebeden. Weet dat je ouders van je houden. Doe de groeten aan Farid, Ali en Said.⁶

Het inspreken van cassettebandjes was een geweldige oplossing voor ongeletterde Marokkanen (en andere migranten) en een alternatief voor de telefoon. Weinig mensen beschikten in de beginperiode over een telefoon in Marokko. Om gebeld te worden moesten de echtgenotes en andere achterblijvers naar de kruidenier in het dorp, en het kwam wel eens voor dat hij onverwachts gesloten was. Ook in de stad hadden weinig mensen een telefoon in huis. Rachida Bouhali kan zich nog goed herinneren dat er in haar straat in Casablanca maar een gezin was met een telefoon.

De man des huizes werkte als administrateur voor de Fransen. Dat gezin kon het zich dus permitteren om een telefoon in huis te nemen. Ze waren altijd heel behulpzaam. Als iemand ziek was of er gebeurde een ongeluk, werd er bij hen aangeklopt om de dokter of politie te bellen. Wie familie had in het buitenland werd weleens gebeld, maar dan moesten er wel eerst afspraken gemaakt worden. Je kon niet zomaar binnenvallen bij mensen thuis omdat je een telefoontje uit Frankrijk of Nederland verwachtte. Als dank kregen de burens vers gebakken brood of koekjes van de gebruikers.⁷

Behalve brieven en cassettebandjes stuurden Marokkaanse migranten ook foto's. Ze poseerden in mooie kleding en in veel gevallen in de nabijheid van een mooie auto, die niet altijd van hen was. Deze foto's waren bedoeld om de familie in Marokko er aan te herinneren dat ze een rijk leven leidden in Nederland. Getrouwde mannen die een gezin hadden in Marokko waren geneigd om met hun bezittingen te pronken. Maar de foto's hadden ook een andere functie. Met de foto's van overvolle pensions en hun werkplaats benadrukten ze hun financiële verantwoordelijkheden. Mohamed

Kitani vertrok in 1965 uit Marokko met een werkcontract op zak. Hij kwam terecht in een textiel fabriek in Helmond. Kitani schreef brieven waarin hij zijn familie informeerde over het weer, over het leven in Nederland en over zijn werk. Hij stuurde ook regelmatig foto's van zijn woon- en werkplek.

Mijn familie in Fes moest weten met welk doel we uit Marokko waren vertrokken. Ik wilde ze laten zien hoe zwaar we het soms hadden. Het was alle dagen van de week: werken, werken, werken. Maar ze moesten ook weten dat ze op mij konden rekenen. Op deze manier was ik in staat om een bijdrage te leveren aan het inkomen thuis, want mijn vader was overleden en ik zorgde voor mijn moeder.⁸

In de periode tussen 1960 en 1973 onderhielden Marokkanen hechte contacten met hun familie in het herkomstland. Die contacten bestonden vooral uit bellen, foto's, brieven en cassettebandjes versturen. Via de brieven informeerden ze naar de gezondheid van de familieleden en naar de ontwikkelingen in het dorp of de stad. Omgekeerd berichtten ze de achterblijvers over hun leven, hun gezondheid en hun werk. De foto's die de mannen opstuurden waren bedoeld om de achterblijvers te informeren over hun nieuwe leefomgeving, maar ook als herinnering aan hun gevoelde verantwoordelijkheden ten opzichte van de familie in Marokko. Dat mannen schreven over hun werkelijke leven in Nederland was eerder uitzondering dan regel. In de meeste gevallen werd de schijn opgehouden; de mannen poseerden voor mooie auto's in hun fraaiste kleren. Bij alle mannen waren de contacten met het herkomstland aanwezig, maar de mannen, van wie het gezin was achtergebleven in Marokko, hadden, gelet op hun vanzelfsprekende verantwoordelijkheid, de sterkste banden met Marokko. Mannen zonder gezin in Marokko, voelden minder de verplichting om op regelmatige basis contacten te onderhouden. Ten aanzien van de laatsten waren de verwachtingen minder hoog.

Naar Marokko

Een terugkeer naar Marokko lag in de beginjaren niet voor de hand, omdat de mannen juist vertrokken waren om na een paar jaar, met het gespaarde geld, voorgoed terug te keren. Marokkanen die via de werving naar Nederland waren gekomen, hadden na een jaar werken recht op vakantie in Marokko. Hoewel de mannen spraken over een 'vakantie' in hun herkomstland, waren het zelden toeristische reizen. De mannen gingen naar Marokko om hun gezinnen te zien, om documenten te regelen of hun zieke ouders te bezoeken. Ze namen dikwijls geld en kleding mee. De mannen die hun gezin hadden achtergelaten probeerden wel regelmatig, meestal in de zomervakantie, naar Marokko te reizen. Om financiële redenen lukte dat niet altijd. Sommige mannen moesten tijdens de zomermaanden werken en hadden te weinig vakantiedagen om de lange reis te maken. Anderen laptten de regels van hun werkgever aan hun laars en vertrokken in de zomermaanden toch naar Marokko.

In de jaren 1960 was er werk in overvloed. Als een werkgever zijn personeel geen toestemming gaf om op vakantie te gaan, namen sommige mannen ontslag, want wie terugkwam kon elders meteen weer aan de bak. Brahim Amounan dacht er ook net

zo over. Amounan dreef samen met zijn broer een kruidenierswinkel in Casablanca voordat hij in 1965 naar Nederland kwam. Na een kort dienstverband bij Philips in Eindhoven, belandde hij bij kartonfabriek Van Meurs in Bussum. Van zijn werkgever kreeg Amounan vier weken vrijaf, maar hij meldde zich pas na de vijfde week weer in de fabriek.

De plaatsvervangende personeelschef was daar niet blij mee en ik werd ontslagen. Dat vond ik prima, want er was genoeg werk. Ik meldde me bij de bandenfabriek in Maarsse. Toen de personeelschef van de kartonfabriek, die tegelijkertijd met mij op vakantie was, terugkwam in de fabriek werd hem verteld dat ik wegens verzuim ontslagen was. Zijn neef die in zijn afwezigheid de baas was had mij ontslagen. Hij sommeerde hem om mij te zoeken en terug te halen, anders zou hij ook de laan uitgestuurd worden. Ik was namelijk door de fabriek opgeleid voor de job, en nu ik alles onder de knie had, moest ik weg. Dat vond hij niet kunnen. Bij het arbeidsbureau informeerde hij naar mijn nieuwe baan. Hij bezocht me in de bandenfabriek en bood me mijn oude baan aan. Hij excuseerde zich ook. Ik weigerde terug te gaan, waarop hij zijn beklag deed bij het arbeidsbureau. Toen kreeg ik bezoek van iemand van het arbeidsbureau om te bemiddelen. Voor de lieve vrede ben ik toen teruggegaan naar de kartonfabriek.⁹

In de kartonfabriek, waar hij het schopte tot productiechef, bleef Amounan nog een poos werken. Door een incident waarbij een Marokkaanse collega onder werktijd ernstig gewond raakte besloot Amounan definitief afscheid te nemen van de kartonfabriek.

Voor ongetrouwde mannen, zoals Amounan, was de druk om naar Marokko te gaan niet groot. Ze hadden geen gezin in Marokko achtergelaten en konden zelf besluiten wanneer ze naar Marokko gingen. Dat gold niet voor de getrouwde Abdeslam Ulichki die in 1965 naar Nederland kwam: 'In het begin had ik veel last van heimwee. Het hele jaar keek ik uit naar de zomervakantie, die ik in Marokko doorbracht met mijn familie. Het was voor mij ondenkbaar om in Nederland te blijven.'¹⁰ Toen Ulichki in 1967 trouwde, viel het hem heel zwaar om tien maanden gescheiden te leven van zijn vrouw die aanvankelijk achterbleef in Marokko, omdat ze een goed betaalde baan had bij het postkantoor in Tetouan. Ulichki kon maar moeilijk zijn vrouw overhalen om naar Nederland te komen. Een ernstig bedrijfsongeval in 1970 luidde uiteindelijk de komst in van Ulichki's vrouw en hun inmiddels eenjarige dochter.

Voor alle mannen gold dat op vakantie gaan naar Marokko een dure aangelegenheid was. De reis moest betaald worden en voor de achtergebleven familie moesten cadeaus, zoals kleding en huishoudelijke artikelen, meegebracht worden. Brahim Elatik hoefde nooit lang na te denken over een bezoek aan Marokko. Hij werkte sinds 1968 bij KLM en kon daardoor goedkoop naar Marokko.

Via mijn werk bij de KLM kon ik voor bijna niks naar Marokko vliegen. Toen mijn gezin overkwam naar Nederland konden we vaak naar Marokko gaan op vakantie. Ik realiseer me dat ik veel geluk had, omdat mijn vrienden eerst moesten sparen om een keer per jaar naar Marokko te kunnen.¹¹

Sommige mannen waren niet in staat om naar Marokko te reizen, omdat ze niet beschikten over een verblijfsvergunning. Wie geen geldige papieren had, kon na vertrek niet gemakkelijk het land weer in. Een van hen was Mohamed Echarrouiti die in 1970 naar Nederland kwam. De eerste vijf jaar verbleef hij illegaal in Nederland.

Met alleen een Marokkaans paspoort was het eenvoudig om werk te vinden in de vroege jaren 1970. Maar zonder verblijfsvergunning kon ik niet naar Marokko. Gelukkig had ik in Amsterdam familie, dus ik was niet helemaal alleen.¹²

Kranten schreven geregeld over de jaarlijkse terugkeer van buitenlandse werknemers naar hun land van herkomst. In 1970 schreef de *Peel en Maas* over 'gastarbeiders die gepakt en gezakt op vakantie gingen naar hun vaderland'.

Het afgelopen weekend zijn vele van de honderden gastarbeiders – of 'vreemde' arbeiders, zoals ze ook genoemd worden – voor een vakantie uit Venray vertrokken naar hun respectievelijke vaderlanden. Van hun spaarcenten hadden ze zich merendeels in het nieuw gestoken en vele duurzame huishoudelijke artikelen gekocht. Vooral transistors, draagbare radio's, bandrecordercassettes en scheerapparaten hadden daarbij de voorkeur. Maar ook kleding werd met grote hoeveelheden gekocht, niet alleen voor henzelf, doch ook voor moeder of echtgenote thuis. Men schat dat deze gastarbeiders voor tienduizenden gulden hebben ingekocht.¹³

De meeste mannen reisden per trein of per vliegtuig naar hun vaderland, alleen of met landgenoten. Met de auto reizen was ook niet ongebruikelijk. Volgeladen reden ze naar Marokko. Bij thuiskomst wachtte hen een groot onthaal. Na een aantal weken was het weer tijd om afscheid te nemen van de familie en terug te keren naar Nederland. Het afscheidstaferaal bleef niet onopgemerkt in de pers. De meeste aandacht ging uit naar het uiteen vallen van het gezinsleven. Vrouwen en kinderen bleven droefd achter, aldus de *Haagsche Courant*.

Dikke tranen glijden over de wangen van een in een kleurrijk gewaad gestoken jonge vrouw. Ze neemt een punt van de onder haar kin geknoopte hoofddoek, haalt 'm vluchtig over haar gezicht en staart met roodbehuilde ogen langs een douane-employé naar een achter een hekje druk zwaaiende man. Ze probeert een glimlach, heft aarzelend een hand op en maakt met haar vingers een groetbeweging. Om haar heen krioelt het van mensen. Mannen, vrouwen en kinderen vallen elkaar ontmoerd om de hals, anderen banen zich met volgepropte koffers driftig een weg door de massa. [...] Tien maanden of misschien wel langer zal het duren voordat men elkaar zal weerzien; voor de vrouwen moet het een eeuwigheid lijken.¹⁴

Geldovermakingen

In 1987 publiceerde *Vrij Nederland* een reportage over succesvolle Marokkanen in Nederland. In de reportage werd ook aandacht besteed aan de financiële verplichtingen die Marokkanen hadden ten aanzien van familie in het land van herkomst. Vooral de mannen met een echtgenote en kinderen in Marokko hadden het zwaar te verduren.

Ze gingen in goedkope pensions wonen en kochten goedkope kleding op de markt. De jonge en ongebonden Marokkaanse mannen voelden die financiële verplichting minder. Ze zagen hoe hun landgenoten met een gezin in Marokko al hun geld opspaarden. In 1989 schetste Mohamed, een succesvolle rijsschoolhouder in Rotterdam, een mistroostig beeld van de oudere Marokkanen. Marokkanen die hun familie in Marokko hadden, heb-

ben geen leven gehad. Ze moesten dag en nacht werken om rond te komen. Ze hadden misschien wel duizend gulden per maand nodig. Ze hadden geen leven hier, en ze hadden geen leven daar. Je kunt je leven niet naar twee kanten verdelen.¹⁵

De meeste Marokkanen migreerden omwille van een betere economische toekomst, voor henzelf en voor hun gezin en familie. Het was daarom voor veel mannen vanzelfsprekend om regelmatig geld over te maken. Wie een gezin had in Marokko, stuurde vaker geld. De ongebonden mannen voelden die druk minder en zorgden in de eerste plaats voor hun families. De ongetrouwde Brahim Amounan, die in 1965 op negentienjarige leeftijd zijn geboorteland verliet, vormde hierop een uitzondering. Zijn verblijf in Nederland stond geheel in het teken van de financiële verplichtingen ten aanzien van zijn familie.

Vanaf mijn eerste werkdag in Nederland was het mijn prioriteit om geld te sturen naar mijn familie. Ik werkte bewust dubbele diensten en deed soms ook overwerk. Ik werkte onophoudelijk en stuurde regelmatig geld via het postkantoor: om de vier of zes weken. Ik hield wat ik nodig had voor huur en andere onkosten en de rest stuurde ik op. Vaak ging het om een bedrag van 1000 gulden. Ik stuurde tegelijkertijd een brief waarin ik aankondigde dat het geld onderweg was.¹⁶

Amounan vond het niet erg om zoveel geld over te maken. Hij wilde het graag, en nog belangrijker: zijn familie had het nodig. Het geld dat de jonge Amounan stuurde kwam terecht bij zijn vader, die ervoor zorgde dat de hele familie – vier broers en drie zussen – ervan profiteerde. De genereuze maandelijkse geldovermakingen bleven zeventien jaar doorgaan. In 1977 trouwde Amounan in Marokko en vijf jaar later, in 1982, voegden zijn vrouw en twee jonge kinderen zich bij hem in Amsterdam.

Mijn vrouw en kinderen woonden zelfstandig in mijn broers huis. Dus sinds 1977 stuurde ik geld naar mijn vader en naar mijn vrouw. Het was mijn verantwoordelijkheid, maar ook mijn verplichting. Ik had geen andere keus. Het kwam nooit bij me op om na mijn huwelijk voorgoed terug te keren naar Marokko. Alleen door in Nederland te blijven kon ik voldoen aan mijn financiële verplichtingen. Als je geen fatsoenlijk inkomen had, was het moeilijk overleven in Marokko.¹⁷

Amounan besloot een eigen bedrijf op te zetten in Marokko. Op deze manier hoefde zijn familie in de toekomst niet langer afhankelijk te zijn van zijn geldovermakingen. In 1972 kocht hij grond in Ain Harrouda, op het platteland nabij Casablanca. Hij bouwde drie huizen en een grote boerderij waar hij vee en kippen hield. In al die jaren dat Amounan geld overmaakte naar zijn familie, was hij ook in staat om een bedrijf te starten. Zijn broer had de dagelijkse leiding, terwijl Amounan voor het geld zorgde. De onderneming kostte duizenden guldens, maar bleek helaas geen groot succes: al het geproduceerde voedsel werd gebruikt voor eigen consumptie. Amounan vertrok naar Marokko om zijn bedrijf te redden, maar de Marokkaanse autoriteiten waren niet erg behulpzaam.

Ik vond een Nederlandse zakenpartner die bereid was te investeren in mijn bedrijf. Het plan was om een kaasfabriek te beginnen op de boerderij. Hij had de expertise en ik beschikte over grond en materialen. We gingen naar de lokale autoriteiten om toestemming

te krijgen om een muur te bouwen waar de koelkasten voor de kaas tegenaan geplaatst konden worden. De ambtenaar weigerde toestemming te geven en wilde bovendien ook nog 10 procent van de winst. Mijn zakenpartner was furieus en weigerde zaken te doen met corrupte ambtenaren. Het was heel teleurstellend, want al het werk was voor niets geweest.¹⁸

Brahim Elatik, een streekgenoot van Amounan, vertrok in 1964 uit Marokko met een werkcontract voor een chocoladefabriek in Frankrijk. Een jaar later, in 1965, vestigde hij zich in Amsterdam. Op dat moment was hij getrouwd en vader van twee kinderen. Zijn gezin woonde in bij zijn ouders in Tafraout, in het zuiden van Marokko.

Natuurlijk stuurde ik geld naar mijn gezin en de rest van mijn familie. Dat was heel normaal. In 1972 kwam mijn gezin over naar Nederland, maar ook daarna stuurde ik geld naar mijn vader en mijn broers en zussen. Ik maakte regelmatig geld over, maar ik stuurde extra geld als dat nodig was, bijvoorbeeld als er iemand opgenomen moest worden in het ziekenhuis. Toen mijn vader overleed stopte ik met geld overmaken.¹⁹

De geldovermakingen werden logischerwijs gestaakt om het moment dat er niemand meer was om geld naar toe te sturen. Ahmed Belhaj kwam in 1966 naar Nederland. Hij maakte iedere maand geld over. Vaak ging het om een bedrag tussen de zestig en honderd gulden.

Het leven was goedkoop in Marokko, dus ze konden makkelijk leven van het geld dat ik overmaakte. Met dat geld hielp ik mijn vader zijn gezin te onderhouden, maar eerlijk gezegd had ik het geld zelf nodig. Ik was jong en wilde van het leven genieten in Nederland.²⁰

Om aan zijn financiële verplichtingen te ontsnappen regelde Belhaj een arbeidscontract voor zijn vader.

Dat was heel eenvoudig. Je gaf dan aan je werkgever wat namen door van mensen die je kende en dan was het geregeld. Mijn vader kwam niet bij hetzelfde bedrijf werken als ik. Ik zorgde ervoor dat hij ergens anders aan de slag kon. Ik hoefde mijn vader niet op mijn dak te hebben. Ik zorgde ook voor een aparte logeerkamer. Ik ging naar discotheken en ik had weinig zin om mijn vader daarbij op sleeptouw te nemen. In het weekend ging ik naar hem toen. We maakten uitstapjes met de auto of we gingen samen boodschappen doen.²¹

Met het geld dat Ahmed's vader verdiende, kon hij zijn eigen gezin onderhouden. Vanaf dat moment maakte Ahmed alleen sporadisch geld over naar Marokko.

Niet alle Marokkanen zagen hun maandelijks financiële bijdragen als een verplichting. Volgens Lahoussine Ait Chitt haalden sommigen er veel genoeg uit om hun familie te ondersteunen en hun geboortedorp te helpen ontwikkelen. Ait Chitt werd in Amizmiz (50 km ten zuiden van Marrakech) geboren en kwam in 1969 naar Nederland.

Veel Marokkanen hebben heel veel bijgedragen aan de bloei van hun dorpen. In mijn omgeving zijn heel veel mensen naar Frankrijk gegaan. Ze hebben wegen aangelegd en families gered. Ik had vijf broers en ik heb er voor gezorgd dat ze allemaal naar school konden, ik heb een huis gebouwd. Daar heb ik geen spijt van gehad. Al de mensen die naar Nederland zijn gekomen, die hebben wel wat bereikt. Die hebben grond gekocht en dorpen gere-

noveerd. Dat was nooit door de overheid gedaan. Er was armoede en ellende. Er ging een wereld voor je open als je naar het buitenland kon. Ik ontdekte die wereld ook. Het was niet de beste tijd van Marokko. Je kon meteen zien als iemand in het buitenland was geweest. Het was het gesprek van de dag als je in het dorp liep met brillantine in je haren, met je autootje rondreed. Je had eer en status, je kon je familie redden. Het waren heel andere tijden, dat moeten we niet ontkennen.²²

Maar het was niet altijd makkelijk. Met een groepje Marokkanen ontwikkelde Ait Chitt een spaarsysteem: 'Er ging elke maand steeds één salaris naar Marokko, om een huis te bouwen of om op een andere manier mensen te helpen. Zo hebben we elkaar geholpen'.²³

Bouchetta's

Belhaj was een van de vele Marokkaanse arbeiders die erin slaagde om via informele kanalen een arbeidscontract te regelen voor een familielid. In deze periode waren meer informele bemiddelaars uit eigen kring actief. In de periode dat Driss Boujoufi in Frankrijk werkte, tussen 1964 en 1966, fungeerde hij naar eigen zeggen als 'rustpost'. Op doorreis naar Nederland verbleven veel dorp- en streekgenoten enkele dagen bij hem: 'Van de twee jaren dat ik in Frankrijk woonde, heb ik misschien tien procent van de tijd in mijn eigen bed geslapen. Omdat zoveel mensen via mij naar Nederland vertrokken, wilde ik niet langer alleen maar een tussenstop zijn. In 1966 besloot ik hen achterna te reizen naar eindstop Nederland'.²⁴ Sommige Marokkanen verdienden de kost met het aantrekken van arbeiders voor hun werkgever.

In 1969 kregen twee Marokkanen in Veenendaal in opdracht van hun werkgever vrijaf om andere arbeiders te werven voor hetzelfde bedrijf. Ze werden ingeschakeld omdat ze de taal spraken en omdat ze wisten waar andere Marokkanen zich bevonden. Hun vrije tijd werd niet doorbetaald, althans niet volledig. Ter compensatie van hun gemiste arbeidsuren vroegen zij een bijdrage van de geworvenen.

Marokkaanse arbeiders werden ook ingeschakeld bij het aantrekken van arbeiders in hun land van herkomst. Heen en weer reizen in dienst van een Nederlands bedrijf hoorde bij de taakomschrijving. Lahoussine Ait Chitt was een van hen. Voor zijn werkgever, de Twentse textiel fabriek Bamshoeve, deed hij tolk- en vertaalwerk. Omdat Ait Chitt Frans, Arabisch en een beetje Nederlands sprak was hij inzetbaar bij de werving van textielarbeiders in Fes, Tetouan, en Chefchouen. Dit waren steden met een traditionele textielindustrie. De vaardigheden van de geworven arbeiders werden kritisch getoetst. Alleen de beste arbeiders werden geselecteerd. Ze moesten kunnen spinnen, weven en in een snel tempo kleuren scheiden. Ait Chitt schroomde niet om voor zijn broer en andere familieleden een arbeidscontract te regelen, 'als je werkgever tevreden over je was, kon je makkelijk familieleden voordragen'.²⁵

Sommige tussenpersonen, *bouchetta's* genoemd, leefden in Marokko en regelden werk in Europa voor andere Marokkanen.²⁶ Belhaj kende een *bouchetta* in het dorp waar zijn ouders waren geboren, Beni Said in de provincie Nador. Vanwege de uitzichtloze economische situatie in de Rif vertrokken zijn ouders te voet naar Algerije, waar Ahmed in 1946 werd geboren. Daar werkte zijn vader op een Franse boerderij.

Tijdens de Algerijnse Onafhankelijkheidsoorlog, in 1957, keerde het gezin Belhaj terug naar Beni Said. Opnieuw werkte zijn vader in de landbouw. Als de jonge Ahmed niet naar school ging, hielp hij zijn vader op het land. Toen Ahmed het plan opvatte om naar Europa te migreren, keerde hij terug naar Algerije om zijn geboorteakte op te halen. Met een Franse geboorteakte kon hij in 1966 in Beni Said een Frans paspoort aanvragen. Dat kreeg hij zonder moeite. Met zijn paspoort wendde hij zich tot een *bouchetta*. De *bouchetta* begeleidde Ahmed en een groepje mannen op weg naar Europa. Vanuit Melilla vertrok het gezelschap per boot naar Malaga. Daar stapten de mannen in de boot naar Barcelona en daarna naar Montpellier waar de *bouchetta* de jonge mannen achterliet en terugkeerde naar Marokko. Sommige mannen staakten hun reis in Parijs, anderen, waaronder Ahmed Belhaj, namen op Gare du Nord een taxi naar Utrecht.

De *bouchetta* was vaak een oudere man. Hij pendelde tussen Marokko en Europa; op de heenweg begeleidde hij Marokkanen op weg naar werk en op de terugweg bracht hij spullen, zoals radio's, fietsen, speelgoed, brieven en geld mee terug. In de periode dat de *bouchetta's* actief waren, was het makkelijk om zonder visum naar Europa te reizen; een geldig Marokkaans paspoort was voldoende. *Bouchetta's* kenden de weg in Europa en de gemeenschappen in Marokko. Ze wisten precies wie uit welk dorp was vertrokken. In Europa bezochten ze pensions waar ze hun diensten aanboden. *Bouchetta's* hadden geen vast salaris, maar kregen – afhankelijk van wat de cliënten konden missen – een vergoeding. In een notitieboekje noteerde de *bouchetta* informatie van de verzender, details over de goederen of het geldbedrag en de adressen van de ontvangers. De Marokkanen in het buitenland vertrouwden de *bouchetta*. Het was vaak iemand uit hetzelfde dorp of uit dezelfde familie. Als de *bouchetta* met de noorderzon verdween of geld of spullen die bedoeld waren voor de familie achterhield, wist men hem te vinden. *Bouchetta's* werden ook ingeschakeld bij het ophalen en het afleveren van officiële documenten, zoals geboorteakten.

Bouchetta's waren een typisch Riffijns verschijnsel en waren reeds actief in de jaren 1940 toen Riffijnen massaal naar Algerije migreerden. Door de kettingmigratie hadden Riffijnse migranten sterke en hechte netwerken. *Bouchetta's* vormden een belangrijke schakel in die netwerken. De slecht ontwikkelde infrastructuur in de Rif speelde een belangrijke rol in de opkomst van *bouchetta's*. Marokkanen in het buitenland waren afhankelijk van de *bouchetta's* om in contact te blijven met hun familie in Marokko. Marokkanen uit de Sous, zoals Brahim Amounan en Brahim Elatik, waren in de minderheid. In tegenstelling tot de mannen uit de Rif vormden zij geen hecht netwerk met andere Sousi's, simpelweg omdat ze in de minderheid waren. Bovendien stuurden zij hun brieven en hun geldovermakingen via de post naar de grote steden. Amounan en veel andere mannen uit de Sous migreerden eerst naar de stad, in de meeste gevallen Casablanca, voordat ze de oversteek maakten naar Europa. De gebrekkige infrastructuur speelde in hun geval geen rol.

Conclusie

In de periode tussen 1960 en 1973 bestond de migratie vanuit Marokko vooral uit mannen. Hun banden met Marokko waren zeer hecht. Dat gold in algemene zin, maar in het bijzonder voor de mannen die een gezin hadden achtergelaten. In deze periode schreven de migranten brieven, telefoneerden of stuurden ingesproken cassettebandjes. Naast het onderhouden van sociale contacten stuurden de mannen regelmatig geld en spullen, zoals kleding, naar hun gezinnen en families in Marokko. Bijna alle mannen moesten vanaf het begin voldoen aan financiële verplichtingen ten aanzien van de achtergebleven familie. Jonge en ongebonden mannen voelden die financiële verplichting minder dan hun getrouwde landgenoten. In de meeste gevallen werden de geldovermakingen gestaakt na het overlijden van de ouders. Geldovermakingen waren beslist niet alleen geboren uit een financiële verplichting; sommige mannen schiepen er genoeg in om hun (verre) familie te ondersteunen of om bij te dragen aan de ontwikkeling van hun geboortedorp, omdat ze op deze manier aan de achterblijvers konden laten zien dat ze een succesvol leven hadden opgebouwd in het buitenland.

Een reis naar het herkomstland was in deze periode ook een belangrijke activiteit. Voor ongetrouwde mannen was de druk om naar Marokko te gaan minder groot; ze hadden geen kinderen en echtgenote om naar terug te keren. Hun maandelijks geldovermakingen waren voldoende. Alleen bij ziekte of overlijden van familieleden reisden ze naar Marokko. Het verblijf in Marokko, veelal in de zomermaanden, werd benut om de familie en het gezin te bezoeken, om spullen mee te nemen, om documenten in orde te maken en om zieke ouders bij te staan. Wie niet in staat was om vakantiedagen op te nemen, door geldgebrek of door een illegale status, kon gebruik maken van de diensten van tussenpersonen, de *bouchetta's*. Ze kenden de weg goed in Marokko en in Europa. *Bouchetta's* kwamen vooral voor in de Rif, vanwege de slecht ontwikkelde infrastructuur in die regio. Veel Marokkanen in Nederland waren voor hun contacten met de familie in Marokko afhankelijk van de *bouchetta's*. De economische banden met Marokko beperkten zich in deze periode voornamelijk tot het overmaken van geld en het opsturen van spullen. Investerings in eigen ondernemingen kwamen nauwelijks voor.

In deze periode waren leeftijd, juridische status, klasse en gezinssituatie belangrijke factoren die de banden met Marokko bepaalden. Jonge en ongetrouwde mannen hadden duidelijk een andere band met het herkomstland; de verplichting om geld te sturen en naar Marokko af te reizen rustte minder op hun schouders. De juridische status en klasse verwijzen naar de (on)mogelijkheden om naar Marokko te reizen of geld over te maken; mannen zonder geldige verblijfsvergunning konden niet eenvoudig naar Marokko reizen, en bovendien ontvingen ze geen kinderbijslag, waardoor ze minder geld konden overmaken. Verder waren mannen die niet konden schrijven en lezen afhankelijk van landgenoten voor hun contacten met familie in Marokko. De banden met Marokko, in de periode tussen 1960 en 1973 vonden vooral plaats in het sociale en economische domein. Van politieke banden was in deze periode nog geen sprake. Dat zou in de jaren die volgden veranderen. De banden van Marokkanen met hun herkomstland werden in deze periode aangemoedigd door de Nederlandse over-

heid, zoals ik heb laten zien in hoofdstuk 4, vanuit de gedachte dat hechte banden met Marokko terugkeer zouden bevorderen. Toch ontwikkelden de individuele banden met Marokko in de periode tussen 1960 en 1973 zich grotendeels onafhankelijk van het Nederlands overheidsbeleid, omdat individuele Marokkanen de wens koesterden om terug te keren naar hun geboorteland.